

«تخلی‌ی برویکرد اجتماعی به سیره رسول خدا (ص) بایررسی آثار منتشر
شده از ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۷ شمسی در ایران» ▶

▶ دانشگاه هنر؛ گروه معارف اسلامی

▶ هادی یعقوب زاده

▶ هفته پژوهش؛ آذر ۱۳۹۹

مقدمه

▶ رویکرد اجتماعی از جمله رویکردهایی است که پس از عصر روشنگری در اروپا بر حوزه مطالعات تاریخی تأثیر گذارد. اساساً جامعه‌شناسان نخستینی همچون؛ آگوست کنت و تی. اچ. باکل کوشیدند با مطالعه تاریخ جامعه، قوانین حاکم بر تحولات اجتماعی را کشف کنند (بلک؛ مکرایلد، ۱۳۹۰: ۱۶۰).

▶ دور کیم و پیروان اندیشه و متد او بر این باور بودند که جامعه‌شناسی هرگز نمی‌تواند بی‌نیاز از تاریخ باشد. آنان تاریخ را مادر جامعه‌شناسی دانسته، معترف بودند که جامعه‌شناس ناگزیر است در اعماق گذشته فرو رود تا شخصیت تاریخی انسان را بتواند کشف کند (رادمنش، ۱۳۷۹: ۲۱۸).

▶ امروزه توجه به تاریخ اجتماعی به دلیل ضرورت مطالعه انسان در بستر زمان افزون‌تر شده است (نک: برک، ۱۳۸۱: ۲۶).

دروسی که جامعه شناسان به مورخان آموختند:

- ▶ توجه به مسائل ساختاری جامعه
- ▶ تحلیل سلسله مراتب طبقات اجتماعی
- ▶ ارتباط و تحرک بین طبقات
- ▶ اهمیت باورهای عامه و اسطوره‌های جامعه

► فایده تاریخ برای جامعه‌شناسی

► به دلیل اینکه تاریخ جزئی نگر بوده و جامعه‌شناسی کلی نگر است (نک: استنفورد، ۱۳۸۵: ۱۳۳)، زمانی می‌توان تصویری صحیح از یک جامعه ارائه کرد که جزئیاتی دقیق درباره آن در اختیار داشت و تنها تاریخ می‌تواند چنین جزئیاتی را برای جامعه‌شناسان فراهم آورد. این امر بیانگر نگاه فایده‌گرایانه جامعه‌شناسان به تاریخ است. آنان تاریخ را به مثابه ابزاری برای رشد و ارتقای جامعه‌شناسی در نظر می‌گیرند.

نگرش اجتماعی به سیره نبوی (ص)

- ▶ ورود جامعه شناسی به ایران در اواخر قاجار
- ▶ پدیداری رویکرد اجتماعی به سیره نبوی (ص) در دوره پهلوی دوم
- ▶ مارکسیسم اسلامی تلفیقی از مارکسیسم و اسلام و ورود این جریان به مطالعات سیره نبوی (ص) خصوصاً در اواخر جریان نهضت امام خمینی (ره)
- ▶ نگاه اجتماعی به سیره نبوی (ص) از سوی نیروهای انقلابی
- ▶ در حقیقت، هر دو گروه، با توجه به جنبه‌های اجتماعی سیره رسول خدا (ص) به دنبال ارائه منشوری برای انقلابیون بودند.

معرفی نمونه ها:

▶ شخصیت محمد (ص) در سخنان علی (ع)

▶ از اولین آثاری که با رویکرد اجتماعی درباره سیره پیامبر (ص) نوشته شد، کتاب شخصیت محمد (ص) در سخنان علی (ع) تألیف منصور پویا هست. نویسنده با استناد به روایات امام علی (ع) کوشیده جنبه اجتماعی سیره پیامبر (ص) و تأثیرات آن در اصلاح جامعه را تبیین نماید. وی بر این باور است که رهبر یک جامعه موظف است که به اصلاح آن جامعه همت گمارد (نک: پویا، ۱۳۴۱: ۸۲-۸۷)، با وجود جستجوهای به عمل آمده، اطلاعی از زندگینامه وی به دست نیامد.

از هجرت تا وفات

▶ منتشر شده در مجموعه مقالات کتاب خاتم پیامبران، ۱۳۴۷

▶ مولف: دکتر علی شریعتی؛ شریعتی جامعه‌شناس که با این نگاه به قضایای تاریخی می‌نگریست.

▶ هجرت پیامبر (ص) به مدینه را نه یک واقعه تاریخی، بلکه یک اصل بزرگ اجتماعی می‌داند (نک: همان: ۱/۲۴۳).

▶ وی با استناد به آیات قرآن، مهاجرت و بخصوص عالی‌ترین نوع آن؛ مهاجرت فکری و اعتقادی را به‌عنوان یک اصل بزرگ و مقدس و یک تکلیف انسانی می‌داند (نک: همان: ۲۴۴).

▶ وی بر این باور است که قرآن دو نوع هجرت را بیان می‌کند، مهاجرت از بیرون و مهاجرت از درون. مهاجرت نه تنها از زادگاه خویش؛ بلکه از خویشتن خویش. انسان را از بیرون به جنبش می‌خواند و از درون به انقلاب و بدینگونه است که او را همواره از توقف، انحطاط و انجماد می‌رماند و به حرکت و ارتقاء و انقلاب دائمی می‌راند و این‌ها را همه با معجزه علمی هجرت می‌کند: هجرت آفاقی و هجرت انفسی (نک: همان: ۲۴۹).

انقلاب تکاملی اسلام

- ▶ نوشته جلال الدین فارسی، با رویکرد اجتماعی به سیره پیامبر پرداخته
- ▶ فارسی نگاه همه جانبه به قضایای تاریخی را برای رسیدن به یک طرح جامع لازم دانسته و بر ماتریالیسم تاریخی که تنها از منظر اقتصادی به قضایا نگاه می کند، خرده می گیرد (نک: فارسی، ۱۳۴۹: مقدمه، ه).
- ▶ وی تحولی را که پیامبر (ص) به وجود آورد یک انقلاب اجتماعی تمام عیار میدانند (نک: همان: ۵).
- ▶ وی عامل اصلی برای این تغییر را، تغییری می داند که وحی در شخصیت حضرت محمد (ص) ایجاد کرد و از رهگذر این تحول، در جامعه او و در جهان بشر ایجاد تحول تکاملی کرده است (نک: همان: ۶).
- ▶ وی این تحول را متأثر از جهان بینی اسلام می داند که در قرآن ثبت شده و در واقع همان بینش آفریدگار جهان درباره جهان است (نک: همان: ۷).

ویژگی های رویکرد اجتماعی به سیره پیامبر (ص)

باورمندی به تکرار تاریخ و لزوم عبرت گیری از آن

▶ کسانی که با رویکرد اجتماعی به سیره پیامبر (ص) پرداختند، به دنبال ارائه یک الگوی عملی برای جامعه زمان خویش بوده‌اند. این امر تنها زمانی محقق می‌شد که به تکرار تاریخ و امکان عبرت گیری از آن باور داشته باشند. نویسندگان محل بحث با چنین باوری به ارائه الگو بر اساس زندگی پیامبر (ص) پرداخته‌اند. معرفی الگوهای عملی در اسلام و نیز ارائه نظام اجتماعی در راستای چنین باوری بوده است. تحلیل پویا از جنگ در راستای همین باورمندی به تکرار تاریخ و لزوم عبرت گیری از آن صورت گرفته است. وی درباره پیروزی بدر می‌نویسد: «پیروزی محمد (ص) در غزوه بدر نه فقط مقدمه پیروزی حق بر باطل بود، بلکه طلعه امیدی برای هر نوع مبارزه در راه حق بود و ثابت نمود که اگر نیروی ایمان توده‌ها تحت رهبری خردمندانه قرار گیرد بطور قطع بر ارتجاع پیروز شده و هیئت‌های حاکمه فاسد با همه زر و زورشان قادر به در هم شکستن دژ تسخیر ناپذیر ایمان نخواهند بود و تاب مقاومت در مقابل این نیروی عظیم و شگرف را ندارند» (پویا، ۱۳۴۱: ۱۴۰-۱۴۱).

► جلال الدین فارسی نیز تکرار تاریخ و لزوم عبرت گیری از آن را مدنظر قرار داده است. وی با تأکید بر اینکه انقلاب تکاملی اسلام، معلول انقلاب اعتقادی و اخلاقی است، به ذکر ایثارها و رشادتهایی که برخی از مسلمانان انجام دادند استناد جسته و آن را نتیجه تحولی می‌داند که اسلام ایجاد کرد (نک: فارسی، ۱۳۴۹: ۲۷۸-۲۸۳). وی تحول سلطنت مطلقه به نبوت و رهبری برادرانه و خیرخواهانه سیاسی و مشروطه را از جمله تحولاتی می‌داند که بر اثر انقلاب اجتماعی اسلام اتفاق افتاد (همان: ۱۳۰). وی عمق انقلاب سیاسی در اسلام را این می‌داند که طرز تأسیس دولت را دگرگون کرد و آن را از صورت تسلط یک گروه داخلی زورمند یا یک قوم مهاجم بیگانه بر توده‌های زحمتکش به صورت همبستگی اعتقادی، همکاری و مبادله خدمات بر مبنای اصول متقن و مدون عادلانه درآورد (همان: ۱۳۲). فارسی با پرداختن به ارتجاعی که در اسلام پدید آمد، درصدد است خوانندگان خود را هشیار نموده تا با پیروی از الگوی انقلاب تکاملی اسلام، به تحقق آن کمک نموده و در ادامه موانع ارتجاع در آن را از بین برند. این امر، حاکی از باورمندی فارسی به تکرار تاریخ و لزوم عبرت گیری از آن است.

▶ حبیب‌الله پیمان نیز با همین نگاه به تحلیل مراحل زندگی پیامبر (ص) پرداخته است. او زندگی پیامبر (ص) در میان خاندان حلیمه را زمینه‌ای برای آشنایی وی با زندگی ضعیف‌ترین طبقه اجتماعی می‌داند (پیمان، ۱۳۵۷: ۲/۱۲۵). وی شرکت پیامبر (ص) را در پیمان حلف الفضول یک تجربه اجتماعی برای دفاع از مردم ضعیف و ستم‌دیده در مقابل ستمگران و قدرتمندان می‌داند (پیمان، ۱۳۵۷: ۲/۴۰-۴۱). همه این موارد برای تأکید بر تکرار تاریخ و لزوم عبرت‌گیری از آن ارائه می‌شوند.

رویکرد اجتماعی؛ نگرش کارکردگرایانه

▶ به دنبال باورمندی به تکرار تاریخ و لزوم عبرت گیری آن، مسئله کارکردگرایی در پژوهش‌های تاریخی مطرح می‌شود. اساساً کسانی که به تکرار تاریخ باور دارند، نگاه کارکردگرایانه به تاریخ داشته و می‌کوشند بهره خود را از تاریخ بیشتر نمایند، زیرا تاریخ تنها زمانی مفهوم و عینیت پیدا می‌کند که رابطه‌ای منطقی بین گذشته و آینده بر پا سازد (کار، ۱۳۴۹: ۱۹۰). تاریخ زمانی به کار می‌آید که بتوان از آن برای پاسخگویی به نیازهای روز بهره گرفت. از این رو، در تاریخ اجتماعی، مورخان به دنبال بررسی تحولات ساختاری فکری و اجتماعی جامعه و نشان دادن وجوه تمایز هر عصر از عصر دیگر هستند (بلک؛ مکرایلد، ۱۳۹۰: ۱۶۳). این امر به دلیل نشان دادن نقاط ضعف و قوت هر عصر، برای رفع مشکلات جوامع امروزی مؤثر خواهد بود.

▶ نگاه کارکردگرایانه در آثاری که با رویکرد اجتماعی به سیره پیامبر (ص) پرداخته‌اند نیز، دیده می‌شود. به عنوان نمونه پویا از آن رو به جریان مبارزات ابوذر غفاری با مفسد اجتماعی می‌پردازد، تا با استفاده از آن تعریفی را که از تقوا نموده، توجیه نماید. وی تقوا را توجه به وظایف اجتماعی انسان دانسته و بر دیدگاه کسانی که تقوا را به معنای تصوف و کناره‌گیری از جامعه گرفته‌اند، خرده می‌گیرد (نک: پویا، ۱۳۴۱: ۱۶۰-۱۶۳). منصور پویا با پرداختن به جنبه‌های اجتماعی سیره پیامبر (ص) و نقد وضعیت اجتماعی آن زمان، نشان داده که هدفش ارائه طرحی برای تغییر وضع موجود هست (نک: پویا، ۱۳۴۱: ۸۶-۸۸).

► شریعتی نیز تاریخ را به عنوان ابزاری برای تبیین نظریه اجتماعی خود به کار گرفته است. شریعتی از آن جهت به هجرت پیامبر (ص) می پردازد که الگویی به جامعه معرفی نماید تا از وضع موجود به وضع مطلوب منتقل شوند (نک: شریعتی، ۱۳۴۷: ۱/۲۴۹). وی با تحلیل شیوه رفتاری پیامبر (ص)، به اقدامات ایشان در شکل دهی اجتماع مسلمانان در مدینه پرداخته است. اولین اقدام آن حضرت (ص) تدوین منشوری اساسی برای اجتماع یثرب بر اساس مکتب خویش است تا حدود اجتماعی و حقوق افراد، گروه ها، طبقات جامعه، اقلیت ها و سیاست داخلی و خارجی حکومتی را که استقرار یافته است، مشخص نماید (شریعتی، ۱۳۴۷: ۱/۲۷۲).

► فارسی هدف خود را از نگارش کتاب *انقلاب تکاملی اسلام* فراهم کردن زمینه برای تجدید انقلاب تکاملی اسلام از طریق ارائه بینش تاریخی اسلام بوده است. فارسی به دنبال کشف اصول کلی حاکم بر جریانات حیات اجتماعی است. اصولی که بر حیات اجتماعی اثر گذاشته و به درک جریانات آتی و کیفیت آن نیز کمک خواهد کرد (فارسی، ۱۳۴۹: مقدمه، ز-ط). فارسی تحولی را که پیامبر (ص) به وجود آورد یک انقلاب اجتماعی تمام عیار می‌داند. انقلابی تکاملی نه انحطاطی (نک: فارسی، ۱۳۴۹: ۵). همچنین، وی عامل اصلی برای این تغییر را، تغییری می‌داند که وحی در شخصیت حضرت محمد (ص) ایجاد کرد و از رهگذر این تحول، در جامعه او و در جهان بشر ایجاد تحول تکاملی کرده است (همان: ۶). ذهنیت اجتماعی فارسی به گونه‌ای است که او خدا را نیز انقلابی می‌داند که برای تحقق اجتماعی مطلوب اراده کرده تا نیروی مبارز و فعال را تکوین بخشد (همان: ۹ و ۱۴).

▶ پیمان نیز به دنبال بازشناسی تاریخ اسلام به منظور کشف اصول حاکم بر فرایندهای تحول اجتماعی بوده است (نک: پیمان، ۱۳۵۷: ۱/۴). این نیز نوعی نگاهی کارکردگرایانه به تاریخ و به هدف بهره‌مندی از آن برای اصلاح اجتماع است.

به کارگیری ادبیات و گفتمان جامعه‌شناسی

▶ به رغم تفاوت توانمندی نویسندگان آثار محل بحث در دانش جامعه‌شناسی، همه آنان کوشیده‌اند از ادبیات جامعه‌شناسی و اصطلاحات آن بهره بگیرند. توانمندی شریعتی در این زمینه به دلیل تخصصی که در این دانش دارد، فزون‌تر است. واژه‌های «انقلاب»، «اجتماع»، «تحول اجتماعی»، «مصلح اجتماعی»، «طبقه»، «طبقات اجتماعی» و «تکامل» واژگان پر بسامدی هستند که در این آثار به کار رفته‌اند. همچنین پرداختن به نظریات دانشمندان علوم اجتماعی و نقد آنها از موضوعات این آثار است (نظیر: نقد نظریات مارکس، انگلس و لنین، نک: پویا، ۱۳۴۱: ۱۵۰-۱۵۱؛ نقد نظریات ماتریالیست‌ها در زمینه مباحث اجتماعی، نک: فارسی، ۱۳۴۹: مقدمه، ه؛ پیمان، ۱۳۵۷: ۱/۱۱).

نقد نظریات اجتماعی و آرائه الگوی اجتماعی اسلام

- ▶ در سیره‌های منتشر شده با رویکرد اجتماعی گاه نویسندگان به نقد نظریات اجتماعی مکاتب دیگر پرداخته و الگویی مبتنی بر نظام اجتماعی اسلام را ارائه کرده‌اند.
- ▶ اساساً هدف اصلی اینان از پرداختن به جنبه اجتماعی اسلام پر کردن خلأیی بود که در جامعه احساس می‌شد.
- ▶ با توجه به فراگیری نظریات مارکسیسمی در جامعه و نگرش خاصی که به تحولات اجتماعی داشت، لازم بود نظریه اسلام در این رابطه تبیین شود.

▶ از این رو، شریعتی با همین نگرش موضوع هجرت را انتخاب کرد تا جامعه را به هجرت انفسی و سپس هجرت آفاقی دعوت کند (نک: شریعتی، ۱۳۴۷: ۱/۲۴۹).

▶ وی بر این باور است که الگوی اسلام برای تغییر جامعه، خیزش درونی و مهاجرت فکری و اعتقادی و سپس تغییر در بیرون است (همان: ۲۴۴).

► پویا نیز با اشاره به ادعای همه احزاب در تأمین سعادت بشر، بر این باور است که تنها حضرت محمد (ص) بود که در سایه تربیت معنوی و اخلاقی این مهم را تأمین کرد (نک: پویا، ۱۳۴۱: ۲۱۹). وی با استناد به زندگی ساده پیامبر (ص) این سخن ماتریالیست‌ها که گفته‌اند نهضت انبیاء جنبه مادی داشته را رد می‌کند (همان: ۱۵۳). وی در پایان کتاب مجدداً به نقد دیدگاه ماتریالیست‌ها که انبیا را جاه‌طلب و طرفدار طبقه بورژوا و حاکم و مخالف طبقه پرولتاریا می‌دانند، پرداخته است. پویا بر این باور است که رحلت آن حضرت در حالی که از شدت فقر زرهش را گرو گذاشته بود و چیزی از خود بر جای نگذاشت دلیلی بر بطلان ادعای آنان است (نک: همان: ۲۳۳). .

▶ جلال الدین فارسی نگاه همه‌جانبه به قضایای تاریخی را برای رسیدن به یک طرح جامع لازم دانسته و بر ماتریالیسم تاریخی که تنها از منظر اقتصادی به قضایا نگاه می‌کند خرده می‌گیرد (نک: فارسی، ۱۳۴۹: مقدمه، ه).

▶ او با این روش، نظریه انقلاب تکاملی اسلام را در قالب سه جریان اجتماعی: نهضت و انقلاب تکاملی اسلام، جنبش و انقلاب ارتجاعی و جنبش و جهاد در راه تجدید انقلاب تکاملی تبیین نموده است. اولی و سومی با هم در ارتباط بوده و دومی بازگشت به عصر جاهلیت است (همان: ز-ح).

► فارسی بر این باور است که مقصود خدا از بعثت و ارسال کتاب محتوی دین از راه وحی، این است که مردم تجدید سازمان یابند و بر پایه عدالت دوباره متشکل شوند و در یک نظام عادلانه اجتماعی هم پیوند و همکار گردند و این همان تحقق انقلاب اجتماعی عادلانه و تکاملی است (همان: ۱۶).

► وی انقلاب اجتماعی را همه جانبه و در تمام عرصه های اعتقادی، اخلاقی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی (تغییر شیوه و هدف و برنامه آموزش) و نظامی می داند که دو جهت متضاد تکاملی و انحطاطی می تواند داشته باشد (همان: ۲۰-۲۱).

▶ در انقلاب اجتماعی اسلام مبارزه و نهضت دگرگون‌سازی از جنبه اعتقادی و اخلاقی آغاز شد و پس از انجام انقلابات سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی باز به انقلاب اعتقادی و اخلاقی انجامید. زیرا هدف نهایی از جمله این تحولات، تحول در انسان و تعالی روانی او بود (همان: ۲۴).

▶ فارسی اساساً بر این باور است که پیامبر (ص) نظام اجتماعی اسلام را بر پایه تنظیم ملت و تدبیر امور اجتماعی مسلمانان در همان دوران مکه آغاز کرد و وی بر این باور است که تأسیس دولت در دوره مدنی چیزی جز ادامه و تکمیل مجاهده مستمره تکوین ملت در دوره مکی نبود (همان: ۱۱۳).

▶ فارسی نیز به‌مانند شریعتی هجرت را تاکتیکی کارآمد برای رهایی از هیئت حاکمه می‌داند (نک: همان: ۲۷).

▶ وی به‌منظور تبیین این مدعا، ابتدا به جریان هجرت موسی (ع) و قومش اشاره (نک: همان: ۲۷) و سپس هجرت پیامبر (ص) به مدینه را به تصویر می‌کشد (همان: ۳۳-۳۵).

► فارسی مراحل تکوین یک ملت را مترتب بر اجرای برنامه جهاد تربیتی و نهضت اعتقادی و اخلاقی می‌داند (نک: همان: ۳۶-۳۷). وی با استناد به آیات قرآن از ایجاد انقلاب و تحول در پیشگامان به اسلام اشاره کرده و می‌نویسد: «انقلابی را که خدا به دست توانای پیامبرش در پیشگامان نهضت پدید آورد نتیجه عملی ایمان به عقائد اسلامی است، ایمانی که در هر زمان نتایج ثابت و مسلمی برای فرد و جامعه و ملت دارنده‌اش به بار می‌آورد» (همان: ۴۳).

► عنصر محوری در نظریه فارسی، تاکید بر انقلاب درونی و در نتیجه انقلاب بیرونی است که به تحول اساسی در جامعه منجر می‌شود. فارسی تعالیم برآمده از قرآن را زمینه‌ساز این تحول درونی می‌داند. فارسی بر این باور است همچنان که اجتماع مرحله انقلاب دارد، در صورتی که از برنامه‌های اسلام تخطی شود، جامعه دچار انحطاط و در نتیجه ارتجاع به جاهلیت می‌گردد.

▶ پیمان نیز در کتابش به نقد نظریاتی پرداخته که بعثت پیامبر اسلام را پدیده‌ای اجتماعی و بی‌ارتباط با خداوند می‌دانند. وی عمدتاً به نظریات ماتریالیسم‌ها می‌پردازد که بر اساس نظریه جبر تاریخی، بعثت را نیز یک تحول برآمده از شرائط و اقتضائات اجتماع می‌دانند. آن‌ها با طرح این نظر، اتصال بعثت را با منبعی الهی قطع می‌کنند، چه اینکه اساساً به آن باور ندارند. پیمان این نظریه‌ها را مطرح و به آن‌ها پاسخ می‌دهد (نک: پیمان، ۱۳۵۷: ۱/۳۲-۵۴).

▶ او دیدگاه محققان مارکسیست را که تعالیم اسلام را برگرفته از تورات و انجیل می‌دانند، مبتنی بر حدس و گمان دانسته و آن را در تضاد با مستندات قطعی تاریخی که نزول وحی بر پیامبر (ص) را مسجل نموده، می‌داند (نک: همان: ۵۵-۵۶).

وی در نقد روش مورخان مارکسیست می‌نویسد: «اشکال اساسی کار این دسته از مورخین در اینست که هدفشان تبیین مسائل و حوادث تاریخی بر مبنای نظریه‌های از پیش ساخته و تصویب شده است و به این کار ندارند که تاریخ و حوادث و وقایع تاریخی در اصل و در حقیقت امر چگونه بوده است» (همان: ۶۳). پیمان در ادامه با تأکید بر این نکته که بعثت انبیاء از جانب خدا در ارتباط با نیازها و ضرورت‌های زمان است، به تشریح اوضاع و شرایط جهانی در آستانه بعثت می‌پردازد (نک: همان: ۶۷ به بعد).

▶ پیمان با استناد به آیه «لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» [احزاب / ۲۱] در حقیقت به دنبال طراحی یک الگو بر اساس اصول حاکم بر زندگی و سیره پیامبر است که آن را به جامعه عرضه کند تا در کشاکش مبارزه با ظلم و تباهی از آن تبعیت نموده و تحول اجتماعی را به بار بیاورند. وی بر این باور است که تاکنون زندگی پیامبر (ص) به خوبی تحلیل نشده و اصول حاکم بر آن برداشت نشده است (نک: همان: ۲/۷-۱۲).

▶ وی با انتقاد از کسانی که پیامبر (ص) را دور از دسترس می‌دانند و نیز کسانی که معتقدند تحولات اجتماعی در هر زمان اقتضائات خاص خود را داشته و اصول برآمده از سیره پیامبر (ص) تنها در آن زمان کارایی داشته، از یکسان بودن نیازها و محرک‌های زندگی بشر در همه زمان‌ها سخن گفته است. وی کار پیامبر (ص) را هرچند بی‌شباهت به معجزه نمی‌داند، اما آن را یک کاری انسانی و در محدوده امکانات و استعدادهاى بشری می‌داند، از این رو معتقد است که قابل الگوگیری است (همان: ۱۰-۱۲).

► وی اصول حاکم بر تحول اجتماعی ای که پیامبر (ص) پدید آورده را عبارت می‌داند از: برخورد دیالکتیکی پیغمبر با حوادث، قدرت تجزیه و تحلیل مسائل و انعطاف‌پذیری به موقع و در همان حال سرسختی در پیشبرد مقصود و استواری در راه. در همان حال که چشم از هدف اصلی و نهایی بر نمی‌دارد، کلیه امور و مسائل نزدیک و بینابینی را در نظر می‌گیرد. جامع‌نگری او فوق العاده است و استقامت و پایداریش حیرت‌انگیز، همیشه در میان مردم است، با آن‌ها زندگی می‌کند و همراه آنان می‌اندیشد و در احساس و عواطف آنان سهیم است (همان: ۱۷). وی در ادامه مسلمانان را برای انجام تحولات و دگرگونی‌های بنیادی به الگوگیری از پیامبر (ص) دعوت می‌کند (نک: همان: ۱۷).

▶ ۹ پرداختن به فوائد اجتماعی تعالیم اسلام

▶ تأکید بر جنبه‌های اجتماعی تعالیم اسلام در خلال مباحث سیره از ویژگی‌های آثاری است که با رویکرد اجتماعی نوشته شده‌اند. پویا یکی از عناصر لازم برای اصلاح اجتماع را اجرای قصاص در جامعه می‌داند و این را مبتنی بر سخن پیامبر (ص) می‌داند.

▶ پویا برای نشان دادن اهمیت قصاص به جریان طفره رفتن عثمان از قصاص قاتل فیروزان، اشاره کرده و می‌نویسد: «اکنون معلوم شد بنیان تقوی بر اساس قصاص است و قرآن آن را رکنی از ارکان زندگی اجتماعی دانسته [است]» (پویا، ۱۳۴۱: ۱۵۶-۱۵۸).

۱۰. بررسی و بازبینی نهایی

▶ پیمان نیز در جلد سوم با رویکرد اجتماعی به بررسی قوانین و احکام اسلام که در عصر پیامبر (ص) جاری می‌شد، پرداخته و آن‌ها را زمینه‌ساز یک تحول بزرگ می‌داند. به‌عنوان نمونه، وی نماز را یک قیام جمعی برای مبارزه با شرک به‌عنوان بزرگترین آفت تکامل انسان و بهترین مرحله مبارزه شخص با تمایلات ضد تکاملی در درون نفس می‌داند (پیمان، ۱۳۵۷: ۳۶/۳-۳۷).

▶ پیمان با همین تحلیل‌های اجتماعی است که ایمان ابوطالب را اثبات کرده و او را مومن به حَقّانیت راه محمد و رسالت و پیامبری وی می‌داند، زیرا در برابر سخت‌ترین فشارها مقاومت ورزید و محمد برادر زاده خود را رها نکرد و در مقابل دشمن تنها نگذاشت و چون دژ نیرومندی وی را از توطئه‌های بی‌شمار قریش محفوظ داشت (همان: ۱۳۵).

▶ پیمان اقدامات نظامی پیامبر (ص) را مرحله تکاملی خط‌مشی قهر آمیز توصیف می‌کند (نک: همان: ۲۳۱). وی صلح حدیبیه را نیز تلاشی برای به رسمیت شناختن جنبش اسلامی به‌صورت یک قدرت رسمی از سوی دشمن دانسته و آن را فرصتی برای از بین بردن نیروهای ضد انقلاب می‌داند (نک: همان: ۳۰۸).

تحلیل های جانبدارانه و استناد به شواهد موافق آنها

این ویژگی کم و بیش در آثاری که با رویکردهای علوم انسانی نوشته می شود مشاهده می گردد. بر پایه همین تحلیل های گاه جانبدارانه بود که اعتراضات زیادی از سوی جامعه سنتی بر نظریات و تحلیل های نویسندگانی همچون شریعتی صورت می گرفت (نک: عنایت، ۱۳۶۵: ۲۶۸-۲۶۹).

حبيب الله پيمان نيز تحليل هاى جانبدارانه اى از برخى از موضوعات ارائه كرده و كوشيده با استناد به شواهد موافق آن ها ديدگاه خویش را تايد كند. پيمان با وجود انتقاد از ماركسيست ها كه با طرح هاى از پيش ساخته شده به سراغ تاريخ مى روند (نك: پيمان، ۱۳۵۷: ۱/۶۳)، خود نيز اين گونه عمل كرده است. او در زمينه تحليل اقتصادى سيره پيامبر (ص) با تأكيد بر نظريه اقتصادى ماركسيست ها مباحث را پيش برده است. تأكيد مكرر او بر اشتراك و برابرى مؤيد اين ادعا هست (نك: همان: ۴/۱۰). وى برادري و برابرى را اصول جاودانه توحيد اجتماعى مى داند و با همين نگرش به تحليل جريان برادري ميان مسلمانان مى پردازد (نك: همان: ۱۹).

وی در جلد چهارم به مانند مجلدات قبلی به سیر تاریخی زندگی پیامبر ▶
نپرداخته، بلکه برای تبیین نظام اقتصادی‌ای که به آن باور داشته، به سیره پیامبر
(ص) و حضرت علی (ع) استناد جسته و تلاش کرده ثابت نماید در اسلام به
سرمایه و مال افراد ارزش و سود تعلق نگرفته، بلکه سود تنها به کار افراد
پرداخته می‌شود. این تفکر که در حقیقت بر مبنای تفکر سوسیالیسم است که
مالکیت خصوصی را ملغی نموده، به ترسیم نظام اقتصادی‌ای منجر شده که با
نظام اقتصادی سوسیالیسم همخوانی دارد. از این رو، پیمان بر این باور است که
عامل سودجوئی، بازار را از روابط انسانی تهی می‌کند. هر کس در اندیشه
کسب سود و منفعت بیشتری است (همان: ۱۵۲). وی بر این باور است که اصل
در نظام توحیدی نفی هر گونه سود بردن است (همان: ۱۵۷). این امر در حالی از
سوی پیمان مطرح می‌شود که با صریح آیات قرآن کریم و تعالیم و سیره
رسول خدا (ص) منافات دارد.

دغدغه اصلی نویسندگان فوق، پژوهش در اسناد تاریخی برای کشف واقع نبوده است، از این رو یک منبع را برای خود به عنوان مبنا قرار داده و گاه به اخباری ضعیف، تنها به دلیل کارآمدی آنها برای اثبات مدعا استناد جسته‌اند. این ویژگی در آثار نوشته شده در دوره مبارزات نیروهای انقلاب علیه رژیم شاه نمود بیشتری دارد. دلیل این امر آن است که برخی از این نویسندگان خود کنشگر سیاسی-اجتماعی بوده و از تاریخ بهره سیاسی-اجتماعی می‌برده‌اند. بدیهی است تاریخ در این نگاه، آن چهره‌ای از شخص یا حادثه‌ای را بازتاب می‌دهد که به کار مبارزه بیاید. نگاه این چنین به تاریخ موجب می‌شود نویسنده به پژوهش علمی بر مبنای دانش تاریخ در صحت داده‌ها و یا اعتبار منابع نپردازد و اخباری را نقل نماید که از اعتبار لازم برای استناد برخوردار نباشد.

▶ به عنوان نمونه، شریعتی نیز تنها کتاب سیره ابن هشام و تاریخ طبری را مبنای کار خویش قرار داده است. او در زمینه اخبار، گزینشی عمل کرده و جز در موارد اندکی، به نقد و تحلیل آنها پرداخته است (نک: شریعتی، ۱۳۴۷: ۱/۲۳۵-۲۳۶). جلال الدین فارسی اساساً بر این باور است که اخبار ضعیف نیز خود حامل این پیام هستند که حتماً اتفاقی افتاده که خبری ضعیف درباره آن نقل شده است. از این رو، وی بر این باور است که باید به اخبار ضعیف نیز توجه کرد (فارسی، ۱۳۴۹: مقدمه، الف-د). فارسی نگاه همه جانبه به قضایای تاریخی را نه برای کشف واقع، بلکه برای رسیدن به یک طرح جامع ضروری می داند (نک: همان: ه).

هم چنان که پیمان نیز به تحلیل اخبار تاریخی پرداخته و درصدد مراجعه به منابع معتبر نبوده است. او عمدتاً به آثار جدید روی آورده و کمتر به منابعی همچون سیره ابن هشام، تاریخ طبری، تاریخ یعقوبی و الکامل ابن اثیر تکیه دارد. نیاز پیامبر (ص) به دلداری حضرت خدیجه و سخنان ورقه برای آرامش پیدا کردن آن حضرت (ص) (نک: پیمان، ۱۳۵۷: ۲/۷۴) اعتماد به همان نقل-های مشهوری است که قابل خدشه‌اند.

▶ این ایراد در کتاب شخصیت محمد (ص) در سخنان علی (ع) نیز دیده می‌شود. منصور پویا با اینکه نهج البلاغه را مبنای تألیف کتاب خود قرار داده، اما در مواردی برای تکمیل وقایعی که نقل می‌کند، به منابع تاریخی نیز مراجعه کرده است. این استنادات با نقد و تحلیل گزارش‌های تاریخی همراه نبوده، بلکه گاه به نتایجی می‌انجامد که قابل پذیرش نیست. نمونه آن برجسته کردن اسلام عمر و پررنگ نشان دادن نقش آن در عزت و قتلدار اسلام است (نک: پویا، ۱۳۴۱: ۱۰۲). در حالی که اگر این خبر صحیح بود، نمی‌بایست پیامبر (ص) پس از رحلت ابوطالب با وجود عمر مورد هجمه‌های شدید مشرکان واقع شده و بسیار اذیت و آزار بینند!

▶ اللهم صل على محمد وآل محمد وعجل فرجهم
▶ والسلام عليكم ورحمة الله وبركاته